

УДК 316.344.42”19”

*М.Е. Арсентьев,
аспірант Центру гуманітарної освіти НАН України*

РОЗВИТОК МЕРИТОКРАТИЧНИХ КОНЦЕПЦІЙ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ

Термін «меритократія» дедалі частіше з’являється в сучасній світовій та українській політично-філософській науковій думці. Прагнення віднайти закони успішного управління державою на чолі з розумним освіченим правителем, побудувати суспільство на засадах справедливості було притаманне людству від давніх часів, проте лише у ХХ ст. з його науково-технічним прогресом та викликами, які він спричинив, з’явилися нові теорії відбору еліти та прийняття управлінських рішень у сфері політики, економіки й інших сфер суспільного життя. Відсутність ґрунтовних досліджень вітчизняної науки зі становлення та еволюції меритократичних концепцій актуалізує дане дослідження.

Серед українських науковців цій проблематиці присвятили свої праці Ю.Бардачов, І.Лопушинський [1], О.Гнедаш [2], С.Газарян, О.Носик [3], Т.Орлова [4] та ін. Проте очевидно є потреба подальших досліджень історії становлення концепції меритократії, формування її основних засад, а також можливостей реалізації її в Україні.

У цій статті ставимо за мету дослідити причини й умови появи меритократичних ідей в першій половині ХХ ст., а також проаналізувати основні меритократичні концепції, запропоновані провідними філософами, соціологами й економістами США та країн Західної Європи.

Термін «меритократія» з’явився у середині ХХ ст. – спочатку у праці «Криза освіти» (1954) німецько-американського філософа й політолога Х.Арендт, а пізніше – у сатиричному есе «Піднесення меритократії: 1870-2033» (1957) британського соціолога і політика М.Янга. Але меритократичні за своєю суттю концепції існували

задовго до появи самого терміну. На початку ХХ ст. у зв'язку з надзвичайними темпами поширення науково-технічного прогресу постала потреба обґрунтувати доцільність передачі управління виробництвом та усім суспільством окремій категорії людей – носіям технічних знань, кваліфікованим спеціалістам. Ці ідеї про передачу управління інженерам, а згодом – менеджерам (на відміну від правителів-філософів Давнього світу) підкріплювалися успіхами в розвитку науки й техніки, технокультура індустріального світу вимагала управлінців-технократів. Таким чином, меритократичні ідеї на початку ХХ ст. набули вигляду технократичних.

Предтечею та першим ідеологом меритократичного суспільства на технологічних засадах ще у ХІХ ст. був Анрі де Сен-Сімон (1760–1825). Саме він став одним із перших мислителів, який запропонував перебудувати державну систему під управління кваліфікованими спеціалістами. Так, на думку А. де Сен-Сімон, суспільство розвивається поступово від однієї стадії до іншої: спочатку були теологічна та метафізична стадії, за яких мали місце невдоволення і суперечності між бідними й багатими, але згодом, разом з прогресом знань і піднесенням моральності, настане нова стадія – позитивна, або «золотий вік». Нове суспільство розбудовуватиметься як «промислово-наукова система», на позитивній стадії скасовуються привілеї, що передаються у спадок, від влади будуть відсторонені феодала та представники середнього класу, а до управління державними справами будуть залучені промисловці й науковці, які діятимуть в інтересах народу: «... За сучасного стану знань та цивілізації одні лише промислові та наукові принципи можуть слугувати основою суспільної організації» [5]. Цікаво, що А.Сен-Сімон вважав за потрібне збереження традиційних державно-правових форм – уряду, монархії, представницьких установ. Але очолити нове позитивне суспільство мала Рада промисловців і вчених. Саме цьому новому органу відводилася провідна роль у перетворенні суспільства на єдину централізовану промислову асоціацію. Рушійною силою цих перетворень мали стати промисловці, якими А.Сен-Сімон називав

усіх, хто трудиться для виробництва чи для доставки членам суспільства матеріальних засобів, що задовольняють їхні потреби чи схильності [5]. Вчені, які володіють специфічними знаннями, повинні були спрямовувати розвиток цивілізації в бажаному напрямі, прагнучи процвітання та добробуту. Засадами нового суспільства, окрім наукових і промислових принципів, мали стати також централізоване виробництво та жорстка дисципліна, що дало б можливість захистити промисловість від марних витрат енергії та матеріальних збитків, а також максимально підвищити ефективність праці. А.Сен-Сімон наголошував, що люди позитивної ери повинні жити відповідно до божественної моралі «з найбільшою мірою суспільної та індивідуальної свободи», а політика й управління мали стати б номінальними [5]. Також планувалася обов'язкова для всіх продуктивна праця. Лише такий розвиток подій, на думку А.Сен-Сімона, може позбавити трудящих від злиднів і страждань, спричинених підневільним становищем та важкою фізичною працею. Хоча меритократичність концепції А.Сен-Сімона є беззаперечною, сама концепція, звісно, мала утопічний характер. Тим не менш, «утопічний соціалізм» А.Сен-Сімона свого часу був дуже популярним, а після смерті автора зусиллями його послідовників та однодумців навіть перетворився на релігійне вчення.

Ще одним предтечею технократії став учень А.Сен-Сімона, філософ і соціолог з технічною освітою, Огюст Конт (1798–1857). Він створив власну теорію нового суспільства, схожу на концепцію А.Сен-Сімона, проте із суттєвими відмінностями. О.Конт вважав, що нове позитивне суспільство, в основу якого покладатимуться принципи науковості та індустріалізації, приходить на зміну старому суспільству з його теологічним світоглядом та війною як основним типом взаємодії між людьми. У новому суспільстві люди будуть мислити науково, буде проведена інтелектуальна реформа. Головними умовами соціальної еволюції мають стати посилення розумової діяльності та утвердження моральних якостей – лише так з'явиться суспільство на засадах гармонії та солідарності, що примножуватиме добробут і матеріальні блага. Новий порядок

О.Конт називав «соціократією». Центральними категоріями нового ладу, за О.Контом, мали стати «прогрес» і «порядок». Головними в соціократії стануть багаті освічені патриції, до яких ввійдуть банкіри, купці, землевласники, фабриканти, що в їх руках буде сконцентроване багатство, та розсіяні маси пролетаріату, який займатиметься безпосередньо виробництвом. Виховну й освітню функції в новому суспільстві виконуватимуть священники-позитивісти, котрі формуватимуть думки членів соціократії в потрібному напрямі [6]. Таким чином, концепція О.Конта є, без сумніву, меритократичною.

На початку ХХ ст. у західних країнах завершилася друга промислова революція, виробництво було суттєво технологізовано, з'явилася велика кількість висококваліфікованих спеціалістів зі специфічними знаннями. Уся західна цивілізація стає орієнтованою на промисловість, з'являються ознаки індустріальної культури, за доступ до виробничих ресурсів відбуваються масштабні міжнародні конфлікти. У цьому контексті цілком виправданим є поява теорій щодо передання управління виробництвом, а згодом – і всього суспільства носіям технічних знань, інженерам, менеджерам.

У 1919 р. у статті «Технократія – шляхи і методи досягнення індустріальної демократії» американський інженер Вільям Генрі Сміт (1845–1940) запропонував оригінальну систему управління підприємствами шляхом інтеграції робітників у спеціальне об'єднання. Цю систему він назвав технократією [7]. Цей термін досить швидко поширився і став використовуватися не лише для позначення управління виробництвом, а й для означення системи управління державою, на чолі якої стоять висококваліфіковані спеціалісти.

Проте провідним теоретиком технократичного управління суспільством став американський соціолог та економіст Торстейн Веблен (1857–1929). У своїх працях «Теорія бездіяльного класу» (1899) та «Інженери і цінова система» (1921) він висунув власну теорію співіснування та протистояння двох класів – робітничого, пригнобленого і бездіяльного, панівного. На переконання Т.Веблена, панування бездіяльного класу загрожує прогресу

людства, адже його представники своєю корисливістю перешкоджають змінам у суспільстві. Водночас пригноблений робітничий клас через свою неосвіченість і нерішучість не може змінити своє становище самостійно. Виходом з ситуації, на думку Т.Веблена, має стати революційний перехід до технократичного суспільства, що його має очолити науково-технічна інтелігенція, адже тільки цей клас, в силу своїх розумових здібностей та моральних властивостей, може діяти в інтересах суспільства [8]. Саме тому на чолі нового індустріального суспільства має стати Рада технічних спеціалістів, під керівництвом якої вся промисловість, звільнена від влади бездіяльного класу, працюватиме на задоволення потреб усіх членів суспільства, а природні ресурси використовуватимуться більш раціонально й ефективно. Звісно, Т.Веблен значним чином ідеалізував технічну інтелігенцію, стверджуючи, що її представники автоматично зацікавлені в найкращому функціонуванні виробництва, а значить і суспільства, адже при підвищенні виробництва збільшується кількість необхідних товарів, зростає суспільний добробут. На думку дослідника, стурбованість технічної інтелігенції щодо ефективного виробництва стає нормою поведінки, а володіння знаннями робить її найбільш прогресивною групою в суспільстві. Попри свою утопічність, ідеалістичність ідей Т.Веблена, вони стали відповіддю на виклики часу й були покладені в основу багатьох технократичних теорій, що з'явилися в США та Європі.

Так, у 1919 р. у США був сформований Технічний Альянс – експертний центр, об'єднання вчених, до якого ввійшли найкращі економісти, ботаніки, фізики, математики, хіміки, серед яких і Т.Веблен. Понад 10 років Альянс вивчав природні ресурси, ґрунти, гідрологію, можливості будівництва житлових комплексів та інфраструктури в Північній Америці з тим, щоб вирахувати можливість утворення на території регіону технату – технократичного суспільства, в якому замість грошей використовуватимуться термодинамічні розрахунки. Уся промисловість і ресурси цього регіону використовувалися б для забезпечення достатньої кількості товарів і послуг, а рівень життя

населення був би досить високим. Альянс діяв до 1933 р. і був розформований після завершення свого дослідження. Результати цього дослідження були наведені в програмному документі технократичного руху «Курс вивчення Технократії», опублікованому в 1934 р. Згідно з цим документом, Північноамериканський континент може бути перетворений на технат, ґрунтуючись на використанні багатих мінеральних покладів Канади та її гідроелектричній могутності, з одного боку, та індустріальний і аграрний потенціал США – з іншого. Доповненням до ресурсів мав стати промисловий та науковий потенціал, а також достатня кількість навченого персоналу для його функціонування. Очолювати це технократичне суспільство мали висококваліфіковані технічні спеціалісти, бездефіцитність і безгрошовість були б засадничими принципами. Межі технату простягалися б від Північного Полюсу на Півночі до екватора на Півдні, від Карибів на Сході до Лінії зміни дат на заході, технатокаратичне суспільство цього утворення включало б у себе приблизно 30 сучасних націй і 600 млн громадян [9]. Експерти Технічного Альянсу зазначали, що технат не може бути побудований у будь-якому регіоні, а лише там, де є достатньо ресурсів, а також промислового та науково-технічного потенціалу, включаючи кваліфікованих і освічених спеціалістів. Ідея технату виникла понад 80 років тому, проте й нині вона залишається досить популярною, має своїх прихильників і критиків. Своєрідним продовженням ідеї технату та нового технократичного суспільства сьогодні можна назвати «Проект Венера» Ж.Фреско [10].

У 1920–1930-ті рр. технократичний рух стає популярним і в Європі. Так, у Франції після біржевого краху 1929 р. і початку Великої депресії з'явився технократичний рух X-Crise. Його прихильники підтримували планізм – економічну модель, що замість лібералізму використовувала б регульовану планову економіку, а також «конструктивну революцію» – перехід до справедливого технократичного суспільства на чолі з високоосвіченими професіоналами. У Великій Британії ядром

технократичного руху став Центр політичного й економічного планування.

У другій половині 1930–1940-х рр. у зв'язку з появою великих корпорацій і монополій на зміну ідеям про «революцію інженерів» починають з'являтися ідеї про «революцію менеджерів» – закони управління з бізнесу починають переноситися на закони управління суспільством і державою. Одним з перших ідеологів «революції менеджерів» став Адольф Берлі (1895–1971), американський економіст, юрист, радник президента Ф.Рузвельта і один з ідеологів «Нового курсу». У своїй відомій праці «Сучасна корпорація і приватна власність» (1932) А.Берлі доводив, що влада у великих корпораціях поступово переходить від власників до управлінців, особа власника корпорації, капіталіста розчиняється в колегіальному керівництві: «Капітал залишається на місці. Зберігається капіталізм. Єдиною фігурою, що зникає, стає капіталіст» [11]. Це відкриття «революції менеджерів» свого часу стало важливою віхою для науки управління. Справді, у 1930-х рр. у великих корпораціях на зміну одному фінансово вмотивованому власнику приходять ціла команда кваліфікованих спеціалістів, які здійснюють управління, планування та прийняття рішень не лише задля отримання прибутку, а і з урахуванням інтересів суспільства та інших чинників.

У подальшому поширення законів бізнесу на управління суспільством стає дедалі більш популярним. Так, американський філософ, соціолог і економіст Джеймс Бернхем (1905–1987) у своїй праці «Революція менеджерів», виданій 1941 р., прогнозує, що майбутнє людства за новим типом планового централізованого суспільства, на чолі якого стануть «менеджери» – адміністратори компаній, техніки, бюрократи, військові та інші спеціалісти, які володіють виключними знаннями й навичками організації управлінського процесу [12]. В іншій своїй праці – «Макиавелісти» він доповнює свою теорію еліт тезою про необхідність «круговороту еліт»: оскільки будь-яке суспільство за своєю суттю олігархічне і тримається на силі й обмані, для правлячого класу важливо визнати свою корисливість і вести всі політичні справи

більш розумно та менш деспотично, а для того, щоб залишатися при владі, правлячий клас повинен завжди залучати до своїх лав нових членів з нижнього класу, щоб зверху постійно перебували люди зі здібностями та знаннями. Це дасть можливість оновлювати еліту та запобігти незадоволення в підкореному класі [13].

Справедливість перенесення законів бізнесу й управління великими корпораціями на облаштування всього соціально-політичного ладу обстоював американський економіст і публіцист Пітер Друкер (1909–2005). Зокрема, у своїй праці «Нове суспільство. Анатомія індустріального ладу» (1949) він твердить про появу в найближчому майбутньому «правильного» капіталістичного індустріального суспільства, яке управлятиметься високоосвіченими кваліфікованими менеджерами (на відміну від «неправильного» соціалістичного індустріального суспільства) [14].

Завершує наш короткий огляд технократичних теорій першої половини ХХ ст. французький економіст та соціолог Жан Фурастьє (1907–1990). У своїх працях «Велика надія ХХ ст.» (1949) та «Цивілізація 1975» (1957) він виклав своє бачення нового індустріального суспільства та технократії. На його думку, інтенсивний розвиток науки й техніки відкриває перед людством можливість побудувати нове суспільство, позбавлене політичних, соціальних, релігійних та інших проблем. Людство поступово проходило три стадії розвитку (сільськогосподарську, промислову, сервісну) і тепер переходить до четвертої – наукової. На новому етапі розвитку людської цивілізації найбільше цінуватиметься освіта, знання, а суспільство управлятиметься високоосвіченими професіоналами [15]. Важливе місце у технократичній теорії Ж.Фурастьє посідає «науково-технологічний гуманізм», що передбачає подолання традиційної моралі та приведення її у відповідність до реальності майбутнього.

У 1950-х рр. у науковому обігу з'явиться термін «меритократія», а наукові доробки 1960-х рр. Д.Белла, Е.Тоффлера та інших філософів закріплять за меритократією статус соціально-політичних реалій майбутнього. Проте саме технократичні

концепції першої половини ХХ ст. поклали потужні засадини для формування концепції меритократії в її сучасному розумінні.

Отже, поява технократичних концепцій у першій половині ХХ ст. стала відповіддю на виклики науково-технічного прогресу. Ідеї про «революцію інженерів», а згодом і «революцію менеджерів», демонстрували прагнення провідних філософів, соціологів, економістів знайти закони ефективного управління державою та суспільством шляхом перенесення на них законів виробництва та бізнесу. Хоча сам термін «меритократія» з'явиться лише у середині 1950-х рр., ідеї про управління найбільш освіченими, кваліфікованими та гідними професіоналами у вигляді технократичних концепцій набули надзвичайної популярності в американській та європейській науковій думці у першій половині ХХ ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бардачов Ю.М. Меритократія як механізм формування політико-управлінської еліти нової генерації в умовах перезавантаження української влади [Електронний ресурс] / Ю.М. Бардачов, І.П. Лопушинський // Теорія та практика державного управління і місцевого самоврядування. – 2014. – № 1. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ttpdu_2014_1_3.
2. Гнедаш А. Меритократія – образ будущего Украины [Электронный ресурс] / Александр Гнедаш. – 2011. – Режим доступа: <https://www.pravda.com.ua/rus/columns/2011/05/27/6188243/>.
3. Газарян С. Організаційно-функціональна структура служби управління персоналом державного органу відповідно до принципу меритократії [Електронний ресурс] / С.В. Газарян, О.А. Носик // Державне будівництво. – 2017. – № 1. – Режим доступу : <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/db/2017-1/doc/3/02.pdf>.
4. Орлова Т. А вы знаете, что такое меритократия? [Электронный ресурс] / Т.Орлова // Зеркало недели. – 2016. – Режим доступа : <https://zn.ua/socium/a-vy-znaete-cto-takoe-meritokratiya-.html>

5. Кучеренко Г.С. Сенсимонизм в общественной мысли XIX века / Г.С. Кучеренко. – М.: Наука, 1975. – 358 с.
6. Конт О. Общий обзор позитивизма / О.Конт [пер. И.А. Шапиро]. – М.: Либроком, 2011. – 217 с.
7. Scott H. History and purpose of Technocracy [Electronic resource] / H.Scott. – Available from: <https://web.archive.org/web/20090422182206/http://www.technocracy.org/Archives/History%20&%20Purpose-r.htm>.
8. Веблен Т. Теория праздного класса / Т.Веблен. – М.: Прогресс, 1984. – С. 233–234.
9. About us. Technocracy. Inc. Accessibility and Collaboration [Electronic resource]. – Available from: <http://www.technocracyinc.org/about-us/>.
10. What is The Venus Project? [Electronic resource]. – Available from: <https://www.thevenusproject.com/the-venus-project/>
11. Berly A. The Modern Corporation and Private Property / A.Berly, G.C. Means. – New Brunswik, London: Transaction Publisher, 1932. – P. 10.
12. Burnham J. The Managerial Revolution: What is Happening in the World / J.Burnham. – New York: John Day Co., 1941. – P. 38.
13. Оруэлл Дж. Джеймс Бернем и его революция менеджеров [Электронный ресурс] / Дж.Оруэлл. – Режим доступа: http://orwell.ru/library/reviews/burnham/russian/r_burnh
14. Drucker P. The New Society: The anatomy of industrial society / P.Drucker. – New York : Taylor & Francis, 1993. – 380 p.
15. Fourastie J. Le grand espoir du XX-e siècle / J.Fourastie. – Paris: Edition Gallimard, 1989. – P. 27.

Арсентьев М.Е. Развитие меритократичних концепцій у першій половині ХХ століття

У статті здійснено короткий огляд меритократичних концепцій першої половини ХХ ст., аналізуються причини їх виникнення, особливості. Доводиться, що меритократичні концепції на початку ХХ ст. були технократичними, тобто у них обґрунтовувалася необхідність передачі управління виробництвом і суспільством технічним спеціалістам, інженерам, науковцям. В основу технократичних концепцій, популярних в США та Західній Європі, були покладені ідеї Т.Веблена. З появою великих

корпорацій відбулося перенесення законів бізнесу на управління виробництвом і суспільством в цілому, ідеї про «революцію менеджерів» замінили ідеї про «революцію інженерів». Теоретиками «революції менеджерів» – переходу до управління суспільством освіченими, висококваліфікованими менеджерами – стали А.Берлі, Дж.Бернхем, П.Друкер. У 1950-х рр. з'являється термін «меритократія», спочатку в негативному значенні. Пізніше, у 1960–1970-х рр. з появою концепцій індустріального суспільства, його значення змінюється, цей термін використовують для позначення системи управління суспільством кваліфікованими фахівцями, освіченими та високоморальними. Таким чином, значення меритократії наближається до технократичних концепцій першої половини ХХ ст.

Ключові слова: меритократія, технократія, технат, революція інженерів, революція менеджерів.

Arsent'yev M. The development of meritocratic concepts in the first half of the twentieth century

The article gives a brief overview of the meritocratic concepts in the first half of the 20th century, analyzes the causes of their occurrence and peculiarities. The meritocratic concepts at the beginning of the twentieth century were technocratic, they grounded the need to transfer the management of production and society to technical specialists, engineers, and scientists. The technocratic concepts, popular in the US and in Western Europe, were based on ideas of T. Veblen. With the advent of large corporations, the business laws were transferred on production' and society's management, the idea of «revolution of managers» replaced the idea of «revolution of engineers». The theorists of the «revolution of managers» – the transition of the society's management to educated, highly skilled managers – became A. Berley, J. Bernham, P. Drucker. In the 1950s, the term «meritocracy» appeared, initially in a negative sense. Later, in the 1960–1970's with the advent of the concepts of industrial society, its meaning changes, the term «meritocracy» was used to refer the system of society management by qualified specialists, educated and highly moral – in this way, the significance of meritocracy is approaching the technocratic concepts of the first half of the XX century.

Key words: meritocracy, technocracy, Technate, revolution of engineers, revolution of managers.